

Rafał Dmowski

Siedlce w XIX wieku – zarys problematyki badawczej

Předstawiane w tej edycji teksty są również znakomitym źródłem pisany do dziejów Siedlec. Źródłem tym cenniejszym, że niemal jedynym. Opisywane przez poszczególne autorki fragmenty miasta jedynie w niewielkim stopniu zachowały się do naszych czasów. Jest to więc ważny przyczynek do geografii historycznej miasta w XIX wieku. Większość opisywanych przez autorki budowli i wydarzeń udało się umiejscowić, co skrupulatnie odnotowano w komentarzach i objaśnieniach.

Należy zaznaczyć, że z relacji Hoffmanowej i Ścisłowskiej korzystał w niewielkim zakresie autor pierwszej monografii miasta Antoni Winter¹. Z niewiadomych względów powołuje się on jednak w przypisach i bibliografii na niejaką Zofię Sadowską, choć cytaty na pewno pochodzą z tekstu Ścisłowskiej². Relacja Aleksandry z Chomętowskich Borkowskiej nie była dotychczas wykorzystywana w badaniach naukowych.

---

¹ Antoni Winter: *Dzieje Siedlec 1448-1918*. Warszawa 1969.

² Winter utożsamiając Ścisłowską z Sadowską, czyni zarzut pomyłki Paulinie Wilkońskiej, która w swych pamiętnikach (*Moje wspomnienia o życiu towarzyskim w Warszawie*. Oprac. Zofia Lewinówna pod redakcją Juliusza Gomulickiego. Warszawa 1959) podaje zgodnie z kartą tytułową, iż autorką dwutomowych *Wspomnień z przejażdżki po kraju* (Warszawa 1857), była właśnie Ścisłowska. Zob. Winter, *dz. cyt.*, s. 5.

Siedlce nie doczekały się dotąd naukowego opracowania swych XIX-wiecznych dziejów. Trudno bowiem za takie uznać znakomity, ale liczący kilkanaście stron fragment *Dziejów Siedlec* Wintera czy jego artykuł *Siedlce jako ośrodek administracyjny w XIX wieku*³. Wiele nowych ustaleń przynosi rozdział Janusza Wojtasika w monografii *Siedlce 1448-1995*⁴. Omówiono w nim przede wszystkim znaczenie Siedlec pod względem militarnym.

Dlatego też, aby ułatwić korzystanie z niniejszej edycji, w skromnym zarysie ukazano najważniejsze fakty z historii miasta w XIX wieku. Ze względu na możliwości objętościowe *Wstępu* informacje te ograniczono do minimum, sygnalizując jednakże w przypisach publikacje, których lektura wzbogaci wiedzę czytelnika o omawianym okresie.

Aby uniknąć powtórzeń, poszczególne obiekty i osoby, o których wspominają autorki, objaśniono w przypisach do ich tekstów.

1. Siedlce jako ośrodek administracyjny w XIX w.

Aleksandra Ogińska zmarła bezpotomnie w Siedlcach 28 VIII 1798 r. Spadkobiercami swoimi uczyniła Izabelę z Flemingów i Adama Kazimierza Czartoryskich.

W XIX w. Siedlce stały się ważnym ośrodkiem administracyjnym. Na mocy III rozbioru Polski teren Siedlec i okolic znalazł się na terenie zaboru austriackiego. Obszar ten nazywano Galicją Zachodnią lub Nową i 21 III 1796 r. formalnie przyłączono do cesarstwa. 18 VII 1796 r. Siedlce stały się sie-

---

³ Antoni Winter: *Siedlce jako ośrodek administracyjny w XIX wieku*. „Szkice Podlaskie” Siedlce 1983.

⁴ Zob. Janusz Wojtasik: *Siedlce w latach zaborów (1795-1914)*. W zbiorze: *Siedlce 1448-1995*. Red. Edward Kospath-Pawłowski. Siedlce 1996, s. 45-67.

dzibą cyrkułu siedleckiego (jednostki administracyjnej włączającej podległy jej obszar w system administracyjny w monarchii austriackiej), chociaż początkowo jedynie z nazwy, gdyż siedziba cyrkułu mieściła się w Łukowie. W 1803 r. cyrkuł siedlecki podzielono na okręgi (Kreise) w Siedlcach, Garwolinie i Stanisławowie⁵.

15 VI 1807 r. dobra „klucza siedleckiego” składającego się z: miasta Siedlce oraz folwarków: Stara Wieś, Grabianów, Wołyńce, Wólka Wołyńska, Mościbrody, Białki, Ujżanów, Nowa Kolonia, Topórek, Żabokliki, Chodów, Kopcie, Wola Suchożebńska i Suchożebry, zostały przez spadkobierców księżnej Aleksandry zamienione z rządem austriackim na dobra rządowe Tarnogóra, Puchaczów, Gruszczyn, Zakrzówek i Przybysławice⁶.

14 X 1809 r. tereny Nowej Galicji przyłączono do Księstwa Warszawskiego. 17 IV 1810 r. dokonano kolejnej, niezmiernie ważnej dla miasta, zmiany administracyjnej, tworząc w Siedlcach stolicę departamentu siedleckiego, jednego z dziesięciu w Księstwie. Departament ten podzielono na 9 powiatów: bialski, łosicki, łukowski, radzyński, siedlecki, włodawski, żelechowski, węgrowski i garwoliński⁷. Na czele departamentu stał prefekt pochodzący z nominacji księcia warszawskiego, czyli króla saskiego Fryderyka Augusta I. Miał on pełnię władzy administracyjnej i policyjnej, spod jego kompetencji wyłączone

---

⁵ Władysław Ćwik, Jerzy Ruder: *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*. Lublin 1977, s. 64-68.

⁶ Janusz Kuligowski: *Kontrakt zamiany dóbr siedleckich za dobra rządowe w Lubelskiem pomiędzy książętami Czartoryskimi a rządem austriackim z 15 VI 1807 r.* „Prace Archiwalno-Konserwatorskie na terenie województwa siedleckiego” r. X: 1997, s. 81-101.

⁷ Grzegorz Welik: *Miejsce Łukowa i Ziemi łukowskiej w podziałach administracyjnych kraju XIII-XX w.* „Zeszyty Łukowskie” r. XVI: 2006, s. 6.

były tylko sprawy wojskowe i sądownictwo⁸. Przy prefektach istniały rady prefekturalne. Na czele powiatu stał podprefekt, a na czele miasta – burmistrz⁹. Już samo to zaświadcza, że rola Siedlec jako ośrodka administracji państwowej znacznie wzrosła¹⁰.

W 1815 r. na mocy postanowień pokoju wiedeńskiego utworzono Królestwo Kongresowe połączone unią personalną z Rosją. 16 I 1816 r. na mocy decyzji władz rosyjskich królestwa, Siedlce zostały stolicą województwa podlaskiego, jednego z ośmiu, na jakie podzielono Królestwo Polskie¹¹. Władzą administracji ogólnej w każdym województwie była kolegialnie funkcjonująca komisja wojewódzka, składająca się z prezesa, 5 komisarzy zasiadających i 4-7 komisarzy delegowanych¹². Teren województwa podzielono na obwody: siedlecki, łukowski, bialski i radzyński, a te z kolei na powiaty, o kompetencjach okręgów wyborczych dla sejmików wyborczych (szlacheckich)¹³ i sądowych (sądy pokoju). W miastach powołano

---

⁸ Szerzej o tworzeniu, zadaniach i uprawnieniach organów administracji i sądownictwa na obszarze późniejszego Księstwa Warszawskiego w: Jacek Arkadiusz Goclon: *Polska na królu pruskim zdobyta. Ustrój, administracja i sądownictwo doby Komisji Rządzącej w 1807 r.* Wrocław 2002, s. 56-176.

⁹ Artur Korobowicz, Wojciech Witkowski: *Ustrój i prawo na ziemiach polskich. Od rozbiorów do odzyskania niepodległości.* Lublin 1996, s. 60-61.

¹⁰ Cenne artykuły poświęcone niektórym aspektom działalności departamentu siedleckiego opublikował ostatnio Artur Rogalski: *Materiały z dziejów departamentu siedleckiego.* „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” r. XIV: 2004, s. 145-168; tenże: *Departament siedlecki A. D. 1812. Szkic z dziejów regionu.* „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” r. XV: 2006, s. 41-59.

¹¹ „Dziennik Praw” [Królestwa Polskiego], 1816, nr 2, s. 115-120; Wojciech Trzebiński, Adam Borkiewicz: *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815-1918.* Warszawa 1956, s. 13 i nn.

¹² Korobowicz, Witkowski, dz. cyt., s. 113-114.

¹³ Rafał Zubkowicz: *Zmiany granic i przynależności administracyjnej ziem dzisiejszego powiatu łosickiego.* W zbiorze: *Przemiany administracyjno-*

zwierzchności miejskie, złożone z prezydenta i radnych. Pensje urzędników miejskich pochodziły ze składek mieszkańców miasta¹⁴. Wiele interesujących informacji na temat miasta przynosi odnaleziony przez Wandę Więch-Tchórzewską opis miasta z 1820 r.¹⁵.

W świadomości społecznej Siedlce stały się wówczas stolicą Podlasia. Pogląd ten jest żywy po dziś dzień, choć miasto nie miało wiele wspólnego z historycznym czy też geograficznym Podlasiem.

W ramach akcji represji po powstaniu listopadowym dokonano szeregu zmian mających na celu likwidację odrębności Królestwa od Cesarstwa Rosyjskiego. Na mocy kolejnego ukazu carskiego dotychczasowe województwa przemianowano na gubernie. Od 7 III 1837 r. do 21 VIII 1844 r. Siedlce były stolicą guberni podlaskiej. W 1844 r. zlikwidowano ją przyłączając jej tereny do guberni lubelskiej. Należy zaznaczyć, że w roku 1842 zmieniono nazwę dotychczasowego obwodu siedleckiego na powiat siedlecki (ros. *ujezd*), zaś nazwę dotychczasowego powiatu na okręg (ros. *okrug*).

19/31 XII 1866 r. wydano kolejny ukaz dotyczący zmian w podziałach terytorialnych kraju. Od 1 I 1867 r. miasto ponownie zostało stolicą guberni, tym razem siedleckiej. Gubernię podzielono na 9 powiatów: siedlecki, węgrowski, sokołowski, konstantynowski, bialski, włodawski, radzyński, łukowski i garwoliński¹⁶. Powstała wówczas gubernia siedlecka istniała do 23 VI/6 VII 1912 r., kiedy to jej tereny włączono do nowopowstałej guberni chełmskiej oraz do guberni lubelskiej

---

gospodarcze na Ziemi Łosickiej XV-XXI wiek. Red. Arkadiusz Indraszczyk. Warszawa-Łosice 2006, s. 21.

¹⁴ Korobowicz, Witkowski, *dz. cyt.*, s. 114.

¹⁵ Wanda Więch-Tchórzewska: *Opis miasta Siedlce z 1820 r.* „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” r. XIII: 2002, s. 161-175.

¹⁶ Welik, *dz. cyt.*, s. 8.

i łomżyńskiej¹⁷. Na czele guberni stał gubernator, który urzędował w dawnym Pałacu Ogińskich w Siedlcach.

Pod koniec XIX wieku Siedlce stały się miastem o dużej liczbie urzędników rosyjskich. Jak pisze Wacław Świątkowski

Raziła tu każdego, różnorodność mundurów wrogich nam wojsk i urzędników, te bezmyślne, pijackie typy, wychowane w kulturze wschodniej, ta obca mowa narzucana nam przemocą i gwałtem. W niewielkim, co do ilości mieszkańców, grodzie powstało mnóstwo urzędów, biur, centrali, koszar dla wojska. Nigdzie też jak tutaj, nie dawało się widzieć tyłu Rosjan... Polaków zupełnie odsunęto od posad państwowych¹⁸.

Ubogie, nieliczne mieszczaństwo polskie żyło w biedzie z rolnictwa, z drobnych rzemiosł, z odnajmowania niewielkich, parterowych domków rodzinom urzędniczym¹⁹.

Odmiennego zdania była żandarmeria, której przedstawiciele jeszcze w latach 70-tych XIX w., w jednym z raportów do Petersburga pisali:

Niemniej w Siedleckiej Izbie Skarbowej zatrudniono około 10 osób politycznie nieprawomyślnych lub znajdujących się pod nadzorem policyjnym. [...] W Komisji do spraw Włościańskich zatrudnionych jest kolejnych trzech urzędników, byłych uczestników powstania. Co gorsza jeden z nich z nieznanych przyczyn został odznaczony medalem „za uśmierzenie powstania”, podczas gdy w powstaniu był członkiem rządu rewolucyjnego. W za-

---

¹⁷ Urszula Głowacka-Maksymiuk: *Gubernia siedlecka w latach rewolucji 1905-1907*. Warszawa 1985, s. 12-18; Grzegorz Welik: *Wschodnie Mazowsze, czy Południowe Podlasie? Region w podziałach administracyjnych*. W zbiorze: *Źródła do dziejów regionu*. Red. Urszula Głowacka-Maksymiuk i Grzegorz Welik. Siedlce 2002, s. 11-12.

¹⁸ Wacław Świątkowski: *Podlasie. Piąta wycieczka po kraju*. Warszawa 1929, s. 49.

¹⁹ Tamże.

rzędzie miejskim Siedlec nie ma wcale Rosjan, za to osoby, na których ciąży przestępstwo udziału w powstaniu²⁰.

Władze carskie starały się temu niekorzystnemu według nich zjawisku przeciwdziałać ściągając z Rosji nową kadrę urzędnictw²¹.

Należy zaznaczyć także, że w Siedlcach rozlokowano kilka oddziałów wojskowych. Stacjonowały tu m.in.: 39 Narwski Pułk Dragonów, 174 Siedlecki Rezerwowy Pułk Piechoty, 177 Krasnostawski Rezerwowy Pułk Piechoty. Ponadto znajdowały się tu cztery parki artyleryjskie: 4, 6, 7 i 10 Lotny Park Artyleryjski²².

Wykaz większości XIX-wiecznych urzędów miejskich oraz zabytków wraz z ich charakterystyką znajduje się w nie przetłumaczonej do dziś rosyjskojęzycznej monografii Siedlec z 1912 r²³. Większość z nich czeka na swego historyka. Wśród nich są: istniejący od 1876 r. Sąd Okręgowy²⁴, i od 1899 r. To-

---

²⁰ Cyt. za: Stanisław Wiech: *Spółeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866-1896)*. Kielce 2002, s. 240-241.

²¹ Szerzej w: Stanisław Wiech: *Rosyjski korpus administracyjny w dziele likwidacji odrębności Królestwa Polskiego (1866-1896)*. Ogląd w świetle materiałów żandarmerii. W zbiorze: *Miedzy Odrą i Dnieprem. Wyznania i narody*. T. II. Red. Tadeusz Stegner. Gdańsk 2000, s. 38 i n; Jan Kozłowski: *Wyżsi urzędnicy gubernialni i powiatowi w Królestwie Polskim w latach 1867-1875*. „Przegląd Historyczny” 1996, z. 4, s. 820-828.

²² Pełny wykaz oddziałów wojskowych stacjonujących w Siedlcach wraz z latami stacjonowania podał: Mariusz Kulik: *Dyslokacja oddziałów armii rosyjskiej w guberni siedleckiej w latach 1874-1912*. „Podlaski Kwartalnik Kulturalny” 2002, z. 2, s. 17.

²³ S. D. Kaszinski, I. I. Tilinski: *Gorod Siedlec. Istoriko-statisticzeskij oczerk*. Siedlce 1912, s. 129-147, 163-167.

²⁴ Urszula Głowacka-Maksymiuk: *Akta Sądu Okręgowego w Siedlcach z lat 1876-1915 (historia urzędu, system kancelaryjny, zawartość aktowa)*. „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” r. XI: 1999, s. 51-63; Artur Korobowicz: *Sąd Okręgowy w Siedlcach 1876-1917*. W zbiorze: *Instytucje sądowe regionu siedlec-*

warzystwo Kredytowe Miejskie²⁵. Warto zwrócić też uwagę na inne instytucje sądowe działające w Siedlcach w XIX wieku, m.in. Hipotekę siedlecką istniejącą w mieście od 1818 r.²⁶

W mieście istniało także kilka szkół państwowych (szkoła elementarna, szkoła podwydziałowa) i prywatnych²⁷.

W Siedlcach utworzono Gubernialny Zarząd Żandarmerii, którego członkowie „dbali” o właściwe nastroje wśród mieszkańców miasta i okolic²⁸.

Siedlce były w XIX wieku ważnym punktem administracji kościelnej. Należy jednak podkreślić, że stolicą utworzonej w 1818 r. diecezji janowskiej czyli podlaskiej mianowano Janów Podlaski, a nie Siedlce chociaż granice diecezji dostosowano do granic Województwa Podlaskiego.

Mimo że Siedlce nie były siedzibą diecezji, to ze względu na znaczenie miasta w strukturach administracji państwowej wzrosła rola parafii pw. Św. Stanisława Biskupa i Męczennika. Jej proboszcz był równocześnie dziekanem dekanatu siedleckiego, w skład którego w 1862 r. wchodziły następujące miejscowości: Domanice, Grębków, Kopcie, Mokobody, Mordy,

---

kiego na tle polskich instytucji sądowych od schyłku XVIII do początku XX w. Siedlce 2006, s. 29-42.

²⁵ Urszula Głowacka-Maksymiuk: *Towarzystwo Kredytowe Miejskie w Siedlcach (historia, typ kancelarii, zawartość źródłowa akt)*. „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” r. XII: 2001, s. 77-116.

²⁶ Szerzej: Marta Niedbało: *Hipoteka siedlecka. Zarys problemu*. W zbiorze: *Źródła do dziejów regionu...*, s. 113-121.

²⁷ Szerzej w: Mieczysław Iwanicki: *Szkolnictwo siedleckie w latach 1740-1977*. Siedlce 1977, s. 20-39. Wiele istotnych danych przynoszą wspomnienia uczniów zamieszczone w pracy: *Księga Pamiątkowa Siedlczan (1844-1905)*. Warszawa 1927.

²⁸ Urszula Głowacka-Maksymiuk: *Zarządy Żandarmerii w guberni siedleckiej (historia, typ kancelarii, wartość źródłowa akt)*. „Szkice Podlaskie” z. IX: 2001, s. 141-150; *Sytuacja polityczna Królestwa Polskiego w świetle tajnych raportów naczelników warszawskiego okręgu żandarmerii z lat 1867-1872 i 1878*. Oprac. Stanisław Wiech i Wiesław Caban. Kielce 1999.

Niwiski, Pruszyń, Rozbity Kamień, Siedlce, Skórzec, Suchożebry, Seroczyn, Wodynie, Wyszaków, Zbuczyn, Żeliszew²⁹. Biskupi podlascy dostrzegali znaczenie Siedlec w obrębie diecezji i poświęcali temu miastu sporo uwagi. Biskup Feliks Łukasz Lewiński 2 V 1819 r. przyjął urząd prezesa Towarzystwa Dobroczynności Województwa Podlaskiego, które powstało w Siedlcach. *Nota bene* prezesem rady wojewódzkiej tego Towarzystwa został ks. Adam Kukiel – ówczesnie wiceadministrator diecezji podlaskiej³⁰, sekretarzem zaś Kajetan Morykoni – komisarz Wydziału Oświecenia Województwa Podlaskiego. Z inicjatywy biskupa Lewińskiego wybudowano w Siedlcach przy ul. Prospektowej 18 (dziś Aslanowicza) szpital pod nazwą: „Dom opieki św. Józefa” i wezwaniem: „W bogu nadzieja nasza”³¹.

W 1859 r. dzięki staraniom biskupa Beniamina Szymańskiego mieszkańcy miasta mieli okazję wziąć udział w niecodziennych uroczystościach. W dniu 26/27 VI 1859 r. dotarły do Siedlec niesione podczas uroczystej procesji z Warszawy poprzez Mińsk Mazowiecki, Siedlce, Zbuczyn, Międzyrzec i Białą do Janowa Podlaskiego relikwie św. Wiktora³². Była to jedna z największych, jeśli nie największa, manifestacja religij-

---

²⁹ *Catalogus cleri saecularis ac regularis Dioecensis Podlachiensis anno domini 1862*. W: *Ordo divini officii ad usum dioecensis podlachiensis*. Red. Franciszek Jaczewski. Varsaviae 1862.

³⁰ Według obecnego nazewnictwa ksiądz Adam Kukiel był wikariuszem generalnym diecezji podlaskiej.

³¹ Rafał Dmowski: *Biskup Feliks Łukasz Lewiński – pierwszy biskup Diecezji Janowskiej czyli Podlaskiej*. W zbiorze: *Mozaika Ziemi Łosickiej. Religia – kultura – polityka*. Red. Arkadiusz Indraszczyk. Warszawa-Łosice 2005, s. 95.

³² *Program porządku nabożeństwa i uroczystości, jakie publicznie sprawadzeniu zwłok św. Wiktora Męczennika z kościoła oo. Kapucynów w Warszawie do kościoła katedralnego w m. Janowie Podlaskim towarzyszyć mają*. Archiwum Diecezjalne Siedleckie, Akta Ogólne, Rozporządzenia Diecezjalne, sygn. 410, k. 121 i n; *Wiadomości krajowe. „Pamiętnik Religijno-Moralny” 1859*, t. 4, s. 86.

na w Królestwie Polskim³³. W przeprowadzeniu i adoracji relikwii do kościoła św. Stanisława w Siedlcach wzięło udział ok. 20 tysięcy osób³⁴.

Po kilkunastu latach istnienia 22 V 1867 r. diecezja janowska czyli podlaska została wraz z kapitułą, konsystorzem i seminarium duchownym, ukazem cara Aleksandra II zlikwidowana, a jej terytorium przyłączone do diecezji lubelskiej³⁵.

Siedlce posiadały kilka cmentarzy. W 1799 r. założono tuż za ówczesnymi rogiatkami miasta, przy obecnym zbiegu ulic Cmentarnej i Sokołowskiej, cmentarz grzebalny, który funkcjonował do 1892 r. Nekropolia ta, będąca przez lata miejscem pochówków mieszkańców miasta, uznawana jest dziś przez większość Siedlczan za cmentarz żydowski, którym nigdy nie była. W 1892 r. założono kolejny, większy cmentarz, który jest czynny do dzisiaj. Usytuowany on został pomiędzy ulicami: Cmentarną od południa i Piaskową od północy³⁶.

Odrębne świątynie, cmentarz grzebalny, oraz szkolnictwo miała również w XIX w. ludność żydowska³⁷.

Siedlce były także miejscem akcji rusyfikacyjnej władz rosyjskich, które doprowadziły do wybudowania w mieście kilku cerkwi prawosławnych przeznaczonych dla mieszkających w Siedlcach żołnierzy i urzędników rosyjskich. Pierwszą cerkiew prawosławną otwarto w 1837 r. w szpitalu przy ul. Pałacowej (obecnie Tadeusza Kościuszki), kolejna powstała

---

³³ Szerzej na temat przebiegu ww. uroczystości w znakomicie udokumentowanej pracy: Wiktor Kapłań: *Kult św. Wiktora w kościele kolegiackim w Janowie Podlaskim*. Janów Podlaski 2000, s. 13-30.

³⁴ Kapłań, dz. cyt., s. 35-36.

³⁵ Szerzej w: Rafał Dmowski: *Diecezja podlaska w latach 1918-1939. Struktura i zarząd diecezją*. Siedlce 2006, maszynopis pracy doktorskiej, s. 10-45.

³⁶ Martyna Jurzyk: *Cmentarze siedleckie w latach 1927-1946*. „Szkice Podlaskie” r. XII: 2004, s. 5.

³⁷ Szerzej w: Edward Kopówka: *Żydzi siedlecki*. Siedlce 2001.

w 1862 r. w ratuszu zwanym „Jackiem”. Były to tzw. cerkwie domowe. Trzecią największą, a zarazem pierwszą cerkiew parafialną pw. Zesłania Ducha Świętego, wybudowano w latach 1868-1869³⁸. Mieściła się tu także siedziba dekanatu siedleckiego okręgu prawosławnej Diecezji Chełmsko-Warszawskiej. Należy zaznaczyć, że według ustaleń Adama Bobryka był to wówczas najwyższy budynek w mieście³⁹. Kolejne cerkwie powstawały w Siedlcach do końca XIX wieku⁴⁰. Wiernych prawosławnych chowano na obu siedleckich cmentarzach katolickich w specjalnie wydzielonej części.

2. Zabudowa miejska

Siedlce niemal przez cały wiek XIX miały przede wszystkim zabudowę drewnianą, choć odsetek domów murowanych zwiększał się w miarę upływu lat. Większość budynków murowanych istniejących w Siedlcach w 1. połowie XIX w. powstało jeszcze za czasów księżnej Aleksandry Ogińskiej. Dopiero pod koniec XIX w. zaczęła zmieniać się infrastruktura miejska. Większość zabytkowych budowli, przy obecnych ulicach: Sienkiewicza, Pułaskiego, Kilińskiego czy bp. Ignacego Świrskiego⁴¹ pochodzi właśnie z końca XIX w.

W 1825 r. Siedlce obwałowano. Było to posunięcie mające na celu poprawę finansów miejskich. Udający się na targi czy jarmarki musieli płacić za wjazd do miasta. W mniejszym za-

---

³⁸ Adam Bobryk, Izabela Kochan: *Prawosławie w Siedlcach*. Siedlce 2007, s. 35-39; Kirył Sokoł, Aleksander Sosna: *Kopuły nad Wisłą. Prawosławne cerkwie w centralnej Polsce w latach 1815-1915*. Moskwa 2003, s. 15-16.

³⁹ Bobryk, Kochan, dz. cyt., s. 44.

⁴⁰ Adam Bobryk: *Prawosławie na terenie Siedlec w XIX i XX wieku*. „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” z. XI: 1999, s. 97-98.

⁴¹ Szerzej o rozbudowie siedleckich ulic w: Urszula Głowacka-Maksymiuk: *Ulice Siedlec. Historia – patroni – zabytki*. Siedlce 1997, s. 107-108. 54-55, 114-116, 132.

kresie chodziło o ochronę mieszkańców przed niechcianymi przybyszami. Niestety ustalenie się wskutek tego sztywnych granic miasta ograniczyło jego rozwój przestrzenny na ok. 50 lat. Stałe rosnąca liczba mieszkańców spowodowała zagęszczenie miasta i przekształcenie zabudowy z parterowej na dwu i trzykondygnacyjną. Wały miały prawie 2 metry wysokości oraz około 4 metrów szerokości w podstawie. Po zewnętrznej stronie przebiegała fosa o głębokości ok. 1,5 m. Biegły one wzdłuż następujących dzisiejszych ulic: Świętojańskiej, 11 Listopada, Prusa, Wiszniewskiego, Młynarskiej, Floriańskiej, 3 Maja⁴².

W latach 1841-1843 wybudowano także więzienie. Było to drugie, po Warszawie, więzienie oddane do użytku w mieście gubernialnym. Budynki więzienia w Siedlcach usytuowano w zachodniej części miasta w pobliżu trasy wylotowej na Warszawę. Spowodowało to w 1846 r. przesunięcie granic miasta (wałów miejskich) poza obręb kompleksu więziennego. Węzienie kilkakrotnie rozbudowywano, m.in. w l. 1883-1885 i 1891-1892. Należało ono do największych w Królestwie Polskim i stało się symbolem ucisku narodowego i terroru zaborcy⁴³.

W 1818 r. w Siedlcach na 267 domów tylko 33 tj. 11% stanowiły domy murowane. W 1827 r. było ich 28 tj. 9,3 % i 274 drewniane. W 1844 r. liczba domów murowanych w Siedlcach wzrosła do 89 tj. 21,3 % przy 329 drewnianych. W 1860 r. murowanych było 45, tj. 17,7 % a drewnianych 209. W 1865 r. 58 murowanych tj. 16,2% i 300 drewnianych a w 1904 r. 445 murowanych tj. 46,5% i 511 drewnianych⁴⁴.

---

⁴² Cezary Ostas: *Siedlce. Przewodnik*. Siedlce 2003, s. 103.

⁴³ Jan Klewek: *Historia więzienia w Siedlcach w latach 1844-1915*. „Szkice Podlaskie” Siedlce 1996, s. 15-27; Jan Klewek: *Z dziejów siedleckiego więzienia*. „Przegląd Więziennictwa Polskiego” 1995, nr 11, s. 45-58.

⁴⁴ Józef Kazimierski: *Miasta i miasteczka na Podlasiu (1808-1914). Zabudowa, ludność, gospodarka*. Warszawa 1994, s. 57 i n.

Trudno się więc dziwić, że nawet niegroźny z pozoru pożar mógł szybko przerodzić się w kataklizm zagrażający całemu miastu. Wspominają o tym Zofia Ścisłowska i Klementyna Hofmanowa .

W 2. połowie XIX w. Siedlce dotknęło kilka dużych pożarów. 11 X 1854 r. o godzinie 20.30 doszło do jednego najpoważniejszych w dziejach miasta, podczas którego spaliło się trzy czwarte miasta wraz z dobytkiem 5000 mieszkańców. Spłonęło wówczas 248 domów, a 31 trzeba było rozebrać, by zatrzymać pożar. Spaliły się wszystkie domy przy ulicach: Pięknej, Warszawskiej, Długiej, Prospektowej oraz przy łączących je ulicach poprzecznych. Centrum miasta i część zachodnia spaliły się niemal doszczętnie⁴⁵.

Kolejny pożar, wybuchł w dniu 31 VIII 1865 r. Spłonęły wówczas 104 domy, a w pogorzelisko pełne ruin zamieniły się trzy najważniejsze ulice: Warszawska, Piękna i Prospektowa (dziś Piłsudskiego, Pułaskiego i Asłanowicza).

O pożarach w Siedlcach, wybuchających niemal co 10 lat, które zrównywały miasto z ziemią, a z mieszkańców uczyniły nędzarzy – pisał były uczeń siedleckiego gimnazjum, a wówczas już znany pisarz Bolesław Prus. Przyczyn pożarów upatrywał w braku wody i licznej drewnianej zabudowie. Prus zastanawiał się nawet, czy aby nie należy przenieść miasta w inne miejsce:

Czyż nie lepiej, zamiast odbudowywać je co 10 lat, już ustąpić z tego przekłętego miejsca i wzniesć nowe Siedlce nad rzeką o parę wiorst płynącą? [...] A jeżeli już nie ustąpić z dawnego terytorium [...] to przynajmniej zaopatrzyć je w wodę za pomocą wodociągów⁴⁶.

---

⁴⁵ Wanda Więch-Tchórzewska: *Pożar w Siedlcach w 1854 roku, najgroźniejsza klęska żywiołowa miasta w XIX w.* „Szkice Podlaskie” r. X: 2002, s. 167-174.

⁴⁶ Cyt. za: Kazimierski, *dz. cyt.*, s. 58.

Pisarz zarzucał także władzom siedleckim, że zamiast rozwiązać problem braku wody, wykładają pieniądze na asfaltowanie chodników, po których nie ma komu chodzić, budują kloub, gdzie się nikt nie bawi, wiercą studnię artezyjską i nie mogą zakończyć tej inwestycji, wypożyczają pieniądze na warsztaty dla rzemieślników, budowę domów dla właścicieli placów i na odzież dla wszystkich, zaczynają budować baraki drewniane dla pogorzelców i później budowę przerywają⁴⁷.

1 X 1877 r. po wielu latach starań mieszczan siedleckich, władze carskie zezwoliły na powołanie Straży Ogniowej. Była ona pierwszą polską organizacją korporacyjną w mieście, zalegalizowaną przez władze. W 1892 roku przy ul. Pięknej naprzeciw ul. Alejowej (dziś Kilińskiego), wybudowano dla policmajstra i strażaków jednopiętrowy murowany gmach z wieżą strażacką, na której umieszczono dzwon alarmowy⁴⁸.

3. Stosunki ludnościowe i narodowościowe

Należy zwrócić uwagę czytelnika na stosunki narodowościowe w Siedlcach w XIX w. (zob. Tabela), na które zwracają też uwagę autorki cytowanych relacji.

Druga połowa XIX w. i początek XX w. to okres dynamicznego wzrostu liczby mieszkańców. Ponad 50% ogółu mieszkańców Siedlec stanowili Żydzi, w których rękach koncentrował się handel i rzemiosło. Znaczny odsetek stanowili Rosjanie – przede wszystkim wojskowi i urzędnicy carskiej administracji⁴⁹.

---

⁴⁷ Bolesław Prus: *Kroniki*. T. I, cz. 1 i 2. Warszawa 1956, s. 131, 143, 165, cz. 2, s. 39-49, 60; za: Kazimierski, *dz. cyt.*, s. 58.

⁴⁸ Andrzej Celiński, Rafał Dmowski: *Zarys dziejów ochrony przeciwpożarowej w mieście Siedlce. 130 lat siedleckiej straży pożarnej*. Siedlce 2007, s. 32-34.

⁴⁹ Kaszinski, Tilinski, *dz. cyt.*, s. 12.

Tabela. Mieszkańcy Siedlec w wybranych latach XIX w.

Rok	Liczba mieszkańców			
	Ogółem	Polacy	Żydzi	Rosjanie
1827	4441	1508	2908	
1840	6471	2112	4359	
1855	7263	2459	4804	
1862	8256	2070	6186	2
1878	11936	3780	8156	
1886	13277	4355	8922	
1897	21146	10992	10154	5700

Źródło:

Józef Mikulski: *Rozwój miast i osad w powiecie siedleckim (szkic demograficzny. Przedruk z tygodnika „Życie Podlasia” z 1934 r. oprac. Adam Krzeski. Siedlce 2004, s. 10-11, 15-16. Antoni Winter: *Dzieje Siedlec 1448-1918*, Warszawa 1969, s. 124. Dane te różnią się między sobą, dlatego w powyższej tabeli uśredniono je.*

4. Sieć komunikacyjna miasta

Do rozwoju Siedlec przyczyniła się budowa w latach 1818-1820 traktu brzeskiego z Warszawy do Brześcia, przebiegającego przez ulicę Różnieckiego⁵⁰ (obecnie Piłsudskiego). Jego powstanie doprowadziło do wzrostu znaczenia strategicznego miasta, które znalazły się na głównej trasie z Warszawy do Brześcia⁵¹. Należy pamiętać bowiem, że wcześniej główny szlak komunikacyjny ze stolicy omijał Siedlce. Tak zwany szlak podlaski wiódł z Gdańska i Królewca przez Łomżę, Węgrów, Siedlce na Łuków, Radzyń Podlaski i Lublin. Drugi

---

⁵⁰ Wbrew pojawiającej się w literaturze nazwie ulica Roźnieckiego, nazwa poprawna brzmi Różnieckiego. Ulicę tą nazwano na cześć generała Aleksandra Różnieckiego – dowódcy kawalerii Królestwa Polskiego.

⁵¹ Zofia Chyra-Rolicz: *Trakt brzeski jako przykład strategicznego rozwiązania w zakresie infrastruktury transportowej. W zbiorze: Z badań nad problemami współpracy transgranicznej. Red. Maria Ciechocińska. Siedlce 2000, s. 80-81.*

szlak zwany warszawskim łączył Warszawę z Litwą i prowadził przez Stanisławów, Liw, Węgrów, Sokołów Podlaski, Drohiczyn i Brześć omijając Siedlce od północy. Na przełomie XVII i XVIII w. coraz większego znaczenia nabierał trakt Warszawa-Brześć poprzez Siedlce. Warto zaznaczyć, że wiódł on zupełnie inną drogą, niż ta, którą poprowadzono trakt brzeski. Przed budową traktu z Warszawy do Siedlec jechało się przez następujące miejscowości: Praga, Kamionek, Grochów, Grzybowską Wolę, Okuniew, Pustelnik, Stanisławów, Zimnowodę, Grębków, Suchą, Kopcie, Niwiski, Chodów⁵². O innej drodze, posiadającej jednak dużo mniejsze znaczenie, wspomina Antoni Winter⁵³. Droga ta miała iść dzisiejszą ulicą Szkolną, a dalej do wsi Piaski, następnie przez rejon obecnej ulicy Daszyńskiego do mostu na Muchawce, stąd przez Iganie Stare, Dąbrówkę, Cisie w kierunku Warszawy.

W 2. połowie XIX w. r. trakt brzeski był jednym z najważniejszych traktów pocztowych Królestwa. W Siedlcach w latach 1827-1829 wybudowano budynek poczty, miasto posiadało trakty pocztowe łączące je z stacjami pocztowymi w następujących miejscowościach: Siedlce-Łuków-Żelechów-Gończyce-Kozienice (połączenie z traktem Warszawa-Lublin), Siedlce-Węgrów-Nur-Ostrów-Ostrołęka połączenie z traktem Warszawa-Kowno), Siedlce-Łosice⁵⁴.

Należy zaznaczyć, iż w 2. połowie XIX w. Siedlce otrzymały kilka połączeń kolejowych. Pierwszym była Kolej Warszawsko-Terespolska. Oddanie do użytku pierwszego odcinka tej linii: Praga-Siedlce miało miejsce 27 IX/9 X 1866 r. Kolejny odcinek Siedlce-Łuków oddano do użytku 19 XI/1 XII 1866 r.

---

⁵² Wojtasik, *dz. cyt.*, s. 48.

⁵³ Winter: *Dzieje Siedlec...*, s. 109.

⁵⁴ Aleksander Haraburda: *Poczta w Siedlcach 1817-1997. Próba inwentaryzacji znaków pocztowych*. Siedlce 2004, s. 7 [nakład autora 25 egz.!).

Oddanie dla ruchu osobowo-towarowego całej drogi żelaznej „Warszawsko-Terespolskiej” nastąpiło dnia 6/18 IX 1867 r.⁵⁵

W 1887 r. Siedlce otrzymały kolejne połączenie kolejowe. Była nim linia Siedlce-Małkinia przez Sokołów Podlaski. Oddano ją do użytku po dwóch latach budowy 9/21 VII 1887 r. W latach 1903-1906 powstała trzecia linia kolejowa na tym obszarze: Siedlce-Czeremcha-Hajnówka-Wołkowysk-Lida-Mołodeczno-Zahacie-Połock-Bołogoje, zwana linią połocką lub też bołogojską.

Budowa wymienionych linii kolejowych na Podlasiu spowodowała powstanie w Siedlcach ważnego, przede wszystkim z punktu widzenia rosyjskich planów wojennych, węzła kolejowego. Pojawili się więc też w Siedlcach przedstawiciele nowego zawodu – kolejarze, którzy na stałe wpisali się w życie gospodarcze i społeczne miasta, biorąc czynny udział (grupowo bądź indywidualnie) we wszystkich wydarzeniach związanych z historią regionu⁵⁶.

5. Siedlce w powstaniach narodowych

Warto wspomnieć, choćby w największym zarysie, o roli Siedlec w powstaniach narodowych.

Podczas powstania listopadowego (1830-1831) 10 IV 1831 r. w pobliskich Iganiach, wojska polskie pod dowództwem gen. Ignacego Prądzyńskiego i ówczesnego mjr. Józefa Bema stoczyły zwycięską bitwę z wojskami rosyjskimi dowodzonymi przez gen. Jerzego Rosena. Samo miasto, gdzie znajdowały się dobrze zaopatrzone rosyjskie magazyny wojskowe z kilkudziesięciu działami i żywnością dla wojsk carskich, składy

---

⁵⁵ Feliks Filipek: *Kolej Warszawsko-Terespolska*. Warszawa 1972, s. 98, 100.

⁵⁶ Rafał Dmowski: *Siedlecki Węzeł Kolejowy w latach 1866-1939. Zarys problematyki badawczej*. „Prace Archiwalno-Konserwatorskie” r. XIII: 2002, s. 55-57.

amunicji, nie zostało wówczas opanowane przez zwycięzców, co być może zaprzepaściło szanse na kolejne zwycięstwa nad Rosjanami⁵⁷. W wojsku rosyjskim szerzyła się wówczas epidemia cholery, szpitale siedleckie były przepełnione chorymi żołnierzami⁵⁸. Dla chorych przeznaczono także wszystkie biura komisarza obwodu siedleckiego, znaczną część pałacu rządowego wraz ze wszystkimi prawie jego oficynami, wszystkie szkoły siedleckie, dom rządowy naddzierżawcy siedleckiego i wiele domostw prywatnych. W Siedlcach, po bitwie pod Iganiami, zakwaterowano kilkanaście tysięcy rosyjskich żołnierzy (jednorazowo do 30 tys.). Był to niestety jeden z najbardziej odczuwalnych dla mieszkańców skutków powstania⁵⁹. Przybyłe do Siedlec wojsko rosyjskie dopuszczało się licznych grabieży i rabunków. Jak pisze Jan Warmiński w znakomicie udokumentowanym artykule:

Wojsko odbijało drzwi od zabudowań i zabierało przemocą zwierzęta hodowlane, zboże, paszę, wozy, bryki itp., z piwnic i ze sklepów zaś różne trunki, żywność i kosztowności. Żołnierze samowolnie zajmowali kwatery, a gdy im natychmiast nie otwierano drzwi do mieszkań rozbijali je i zabierali, co było im przydatne, a resztę tłukli (meble, sprzęty, garnki) [...]. W samych Siedlcach »kilka domów z podłogi, drzwi i okien oraz wszelkich sprzętów wojsko zupełnie ogołociło«, a parkany, ogrodzenia, stodoły i obory porozbierało i doszczętnie spaliło. Wg twierdzeń żołnierzy rosyjskich, do podobnych czynów upoważnił ich w. ks. Konstanty z tego powodu, iż przedstawiciele Siedlec nie witali ich z białą

---

⁵⁷ Szerzej w najnowszych publikacjach o bitwie pod Iganiami i jej następstwach: Zbigniew Gnat-Wieteska: *Iganie*. Pruszków 1997; Tomasz Strzeżek: *Iganie 1831*. Warszawa 1999.

⁵⁸ Jerzy Strychalski: *Operacyjne znaczenie Podlasia w wojnie polsko-rosyjskiej 1831 r.* „Szkice Podlaskie” Siedlce 1986, s. 12.

⁵⁹ Problem ten omawia szerzej Jan Warmiński: *Siedlce w okresie powstania listopadowego*. „Rocznik Mazowiecki” 1983, s. 43 i nn.

chorągwią oraz mieszkańcy, oprócz Żydów, nie ofiarowali »chętnego przyjęcia«⁶⁰.

Siedlce były również głównym punktem zbornym jeńców polskich. Według Tadeusza Moniewskiego w pałacu Ogińskich rezydował przez jakiś czas wielki książę Konstanty ze swoim sztabem⁶¹.

Miasto zapisało się złotymi zgłoskami w historii Polski podczas kolejnego powstania, które wybuchło w Krakowie i w Siedlcach. Jego przywódca, Pantaleon Potocki z Cisia⁶², który z niewielkim oddziałem uderzył w nocy z 21 na 22 II 1846 r. na garnizon rosyjski w Siedlcach, został schwytany i 17 III 1846 r. powieszony na szubienicy na ówczesnym targowisku miejskim. Do dzisiaj stoi tam pamiątkowy krzyż ufundowany przez mieszkańców miasta 3 III 1919 r.

Siedlce i okolice stały się też terenem intensywnych działań zbrojnych w powstaniu styczniowym (1863-1864). Najbardziej znanym bohaterem powstania związanym z Siedlcami był cywilny naczelnik województwa podlaskiego Władysław Rawicz. 27 IX 1863 r. Rawicz został aresztowany w wyniku zdrady we wsi Proszewo pod Siedlcami. Rodzina starała się o jego uwolnienie, na co władze rosyjskie zareagowały przyspieszonym trybem procesu. Po wydaniu wyroku śmierci dokonano egzekucji Rawicza (już po jego śmierci przyszło ułaskawienie carskie). Został powieszony wraz z towarzyszami 21 XI 1863 r. a ich ciała złożono w zbiorowej mogile⁶³. Według Stanisławy

---

⁶⁰ Jan Warmiński: *Województwo Podlaskie zapleczem dla armii rosyjskiej w powstaniu listopadowym 1830/31 roku*. „Szkice Podlaskie” r. XIII: 2005, s. 119.

⁶¹ Tadeusz Moniewski: *Siedlce. Przewodnik po mieście i powiecie*. Siedlce 1929, s. 8-9.

⁶² Józef Dobrzyński: *Tragizm pomyłki – rzecz o Pantaleonie Potockim z Cisia*. „Siedlce” r. II: 1975, s. 46.

⁶³ W jej pobliżu znajduje się obecnie Szkoła Podstawowa nr 5 przy ul. Partyzantów. Szerzej w najpełniejszej jak dotychczas biografii Władysła-

Sawickiej liczba aresztowanych powstańców którzy przeszli przez siedleckie więzienie wynosiła ponad 900 osób⁶⁴. Innym bohaterem powstania, który podobno ukrywał się w pomieszczeniach dzwonnicy przy kościele św. Stanisława⁶⁵, był dowódca ostatniego oddziału powstańczego ks. Stanisław Brzóska⁶⁶.

Należy zaznaczyć, iż w powstaniu brał udział w wieku 16 lat Bolesław Prus. Został ranny w pobliżu Siedlec i dostał się do rosyjskiej niewoli. Ze względu na młody wiek został uwolniony i powrócił do rodziny w Lublinie.

6. Znaczenie edycji dla badań regionalnych

Przedstawiane w niniejszej edycji utwory, mimo ich wspomnieniowego, a nie naukowego, charakteru, uzupełnią z pewnością wiedzę o Siedlcach w XVIII i XIX w. Z tekstów możemy się

---

wa Rawicza: Arkadiusz Kołodziejczyk: *Władysław Rawicz 1832-1863 – naczelnik cywilny województwa podlaskiego w powstaniu styczniowym*. W zbiorze: *Powstanie styczniowe na południowym Podlasiu*. Red. Arkadiusz Kołodziejczyk. Węgrów-Warszawa 1994, s. 66-86; tenże, *Władysław Rawicz 1832-1863 – naczelnik cywilny województwa podlaskiego w powstaniu styczniowym*. „Rocznik Białkopodlaski” r. VIII-IX: 2000-2001, s. 337-353. O udziale ziemiaństwa i szlachty w powstaniu i ich związkach z Siedlcami w: Grzegorz Welik: *Ziemiaństwo i szlachta podlaska wobec powstania styczniowego*. W zbiorze: *Rok 1863 na Podlasiu*. Red. Henryk Mierzwinski. Siedlce 1998, s. 63-84.

⁶⁴ Stanisława M. Sawicka: *Kartka z dziejów powstania 63 r. na Podlasiu*. Władysław Rawicz. Siedlce 1925, s. 11.

⁶⁵ Piotr Kubicki: *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861-1915. Materiały z urzędowych świadectw władz rosyjskich, archiwów konsystorskich zakonnych i prywatnych*. T. I: *Dawne Królestwo Polskie*. T. II: *Diecezje: Lubelską i Podlaską i Płocką*. Sandomierz 1933, s. 358-359.

⁶⁶ Szerzej o ks. Brzósce w: Eugeniusz Niebelski: „Na Bóg żywy, Bracia, nie zasypiajmy sprawy!”. Rzecz o ks. Stanisławie Brzósce (1834-1865). Lublin 1995; Tadeusz Krawczak: *Działalność powstańcza księdza generała Stanisława Brzóska*. W zbiorze: *Powstanie styczniowe...*, s. 106-124; tenże: *Ksiądz generał Stanisław Brzóska. Kapelan i dowódca*. Pruszków-Sokołów Podlaski 1995.

również, niejako pośrednio, dowiedzieć o zmianach w rozwoju przestrzennym miasta. Szczególnie tekst Zofii Ścisłowskiej przynosi nam wiele opisów nieistniejących już obiektów, chociażby cmentarza miejskiego, którego pozostałością jest istniejące do dziś na skrzyżowaniu ulic Sokołowskiej i Cmentarnej lapidarium.

Autorzy tej edycji przygotowują też wydanie drukiem *Opisu miasta Siedlce 1863 r.*, pióra Konstantego Trętowskiego, który pozostaje nadal w rękopisie w zbiorach znanego siedleckiego kolekcjonera Adama Krzeskiego. Obie edycje stanowić będą ważny przyczynek do XIX-wiecznych dziejów miasta.

Warto zaznaczyć, iż niejako przez przypadek, co zresztą niejednokrotnie jest udziałem badaczy, udało się odkryć kilka nowych, nieznanych dotychczas faktów z dziejów podsiedleckich Mościbród (nazywanych niemal do końca XIX w. Maścibrody), wypełniając tym samym dość istotną lukę w badaniach regionalnych. Próbuąc ustalić koligacje rodzinne Aleksandry z Chomętowskich Borkowskiej odkryto, iż właścicielem Mościbród pod koniec XVIII w. był Kazimierz Lemnicki komisarz dóbr siedleckich. Prowadził on księgi inwentarzowe zarówno dla Michała Fryderyka Czartoryskiego jak i jego córki Aleksandry po 1775 r. Mieszkał wówczas w starym pałacu Czartoryskich koło kościoła w Siedlcach⁶⁷. Wraz z żoną Eleonorą ze Słomińskich otrzymał w 1774 r. wójtostwo ryczywolskie a w 1775 r. wziął w zastaw od księcia Czartoryskiego Maścibrody (obecnie Mościbrody).

Mościbrody wchodziły bowiem w skład dóbr Czartoryskich najprawdopodobniej od 1668 r. tj. od ślubu Joanny z Olędzkich z Michałem Jerzym Czartoryskim. W 1702 r. Franciszek Matusewicz – komisarz generalny wszystkich dóbr księcia Michała

---

⁶⁷ Janusz Nowak: *Archiwum siedleckie księżnej Aleksandry Ogińskiej*. W zbiorze: *Źródła do dziejów regionu...*, s. 32.

pisał do niego z Maścibrodów⁶⁸. W 1790 r. Lemnicki został wybrany posłem na Sejm Wielki czteroletni z ziemi łukowskiej. Był członkiem „Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji Rządowej”, pierwszego polskiego stronnictwa politycznego, kilkakrotnie też przewodniczył obradom tego gremium. Wraz z niejakim Krasuskim był autorem „rozpoznania dzieła komissarskiego”, czyli inwentarza miasta Siedlce i okolicznych dóbr księżnej Ogińskiej z roku. Ustalenia te zostały zakwestionowane 13 XII 1801 r. przez spadkobiercę Aleksandry Ogińskiej, Adama Kazimierza Czartoryskiego⁶⁹. Najprawdopodobniej po 1807 r. opuścił Mościbrody i przeniósł się wraz z rodziną do Galicji.

Niemal sensacyjna, na gruncie obecnego stanu badań, jest informacja o dwukrotnym pobycie w Mościbrodach Tadeusza Kościuszki⁷⁰. Intryguje także jedyny zachowany opis pałacu w Mościbrodach, budynku, który już nie istnieje. Obecny, pięknie odrestaurowany staraniem Krzysztofa Borkowskiego dwór w Mościbrodach, wybudowano bowiem pod koniec XIX wieku.

---

⁶⁸ Tamże, s. 30.

⁶⁹ Winter: *Dzieje Siedlec...*, s. 94-95.

⁷⁰ O wizytach Tadeusza Kościuszki na Podlasiu pisał Józef Geresz, ale o wizycie w Siedlcach i Mościbrodach nie wspomniał. Józef Geresz: *Tadeusz Kościuszkowski w historii i tradycji Podlasia*. W zbiorze: *Powstanie 1794 roku i tradycje kościuszkowskie na Podlasiu*. Red. Janusz Wojtasik. Siedlce 1997, s. 87-90.

Na zakończenie

Książka ta powstała w toku prowadzonych przez nas odrębnych badań: z jednej strony skupionych na dziejach Siedlec, z drugiej zaś na książecznej hetmanowej Ogińskiej. Wyrażamy nadzieję, że ta interdyscyplinarna symbioza, która tu zaistniała nie tylko z racji naszej przyjaźni, ale przede wszystkim wspólnych pasji historyka i historyka literatury, da efekt zadowalający Czytelnika i spełni swe funkcje poznawcze.

Szkicowane przez nas poszczególne partie *Wstępu*, ze względu na swój charakter, wymagały autorskiego wyodrębnienia i autonomicznego ich potraktowania. Stąd też nieliczne powtórzenia, niezbędne, by wywód był klarowny.

Książka nie zaistniałaby jednak gdyby nie pomoc i życzliwość kilku osób. Niech więc zechcą przyjąć nasze podziękowania: mgr Danuta Michalec z Muzeum Regionalnego w Siedlcach za entuzjizm dla naszych poczynań i merytoryczne wsparcie historyka sztuki, mgr Joanna Zielińska z Miejskiej Biblioteki Publicznej w Siedlcach, która, zajmując się działem regionalistów, od lat dzielnie wyszukuje to, co od nas wymagałoby nie lada kwerend, mgr Ewa Jastrzębska-Pypowska z Czytelniku Instytutu Filologii Polskiej AP – nieoceniona przy pracach słownikowych, pan Adam Krzeski – znany kolekcjoner, wytrawny znawca historii Siedlec, który jak zawsze o choczko udostępnił nam swoje zbiory (korzysta z nich wielu, nie wielu dostatecznie dobrze o tym pamięta) i w końcu mgr Katarzyna Rychta, która podjęła się przygotowania tekstów do druku.

Słowa naszej wdzięczności otrzymują również mgr Dariusz Grzegorczyk i dr Maria Starnawska z Instytutu Historii AP oraz mgr Grzegorz Welik, Dyrektor Archiwum Państwowego

w Siedlcach za wcześniejszą lekturę poszczególnych partii książki i cenne uwagi.

Swój ostateczny kształt merytoryczny książka zawdzięcza bezcennym opiniom i sugestiom, które sformułowali Recenzenci: prof. dr hab. Jerzy Starnawski, prof. dr hab. Antoni Czyż i prof. dr hab. Danuta Szymonik. Za trud udoskonalania niniejszej książki, należą im się niewymowne podziękowania.

Pan Maciej Drabio, radny Rady Miasta Siedlce zaś zyskał naszą wdzięczność za życzliwy mecenat naszego przedsięwzięcia, a Katolickie Radio Podlasie - za otoczenie go patronatem medialnym.

Last but not least, dziękujemy naszym Rodzinom za cierpliwość (i prosimy o nią nadal!). Biorąc zaś pod uwagę, że dwa z trzech podawanych tu tekstów ich autorki dedykują „młodemu wiekowi”, my, jako edytorzy, pragniemy zadedykować całą książeczkę naszym Córkom: Kasi i Marysi.

Rafał Dmowski

Artur Ziontek

Siedlce, w czerwcu-wrześniu 2007r.

